

UOT 81'28;81'286

TƏRANƏ NAĞIYEVA*

MÜRACİƏT - NİTQ ETİKETİ EMOSİONAL - DƏYƏRLƏNDİRMƏ FUNKSİYASI KİMİ

Məqalədə müraciət nitq etiketlərinin emosional-dəyərləndirmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Adamlar onları əhatə edənlərə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni nitqin etiketləri təşkil edir. Ən geniş yayılmış nitq etiketlərindən biri də müraciətdir. Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan bədii dilində də müraciətlər adətən adresatın mənsub olduğu sosial rol, qohumluq-yaxınlıq dərəcəsini, yaş xüsusiyyətlərini göstərir.

Açar sözlər: müraciət, nitq, etiket, ünsiyyət, situasiya

Nitq etiketləri Azərbaycan dilinin funksiyalarını öyrənmək baxımından zəngin material verir. Digər tərəfdən, nitq etiketləri təkcə qədim dövrün yox, eyni zamanda, müasir dövrün dil funksiyaları barədə müəyyən təəssüratlar yarada bilər.

R.Yakobson nitq fəaliyyətinin modelinə (göndərən, qəbul edən, mətn (kontekst), kod, əlaqə, məlumat) uyğun olaraq, dilin altı funksiyasını dəqiqləşdirmişdir (emotiv, konnotiv, referent, metadil, fatik, poetik). Müəllifin müəyyənləşdirdiyi modellər barədə Ə.Rəcəbov yazır: «R.Yakobson modeli dil funksiyaları üçün taksonomiya qurulması problemini aydın göstərir. Müəyyən mənada o, üç funksiyalı modelə nisbətən irəliləyişdir, heç olmasa, ona görə ki, kateqoriyanın sayını iki dəfə artırır. Lakin təhlükə də möhz bundadır. Belə ki, dilin yeni funksiyalarının kəşfi (daha doğrusu, icad olunması) davam etdirilə bilər, nəticədə yenə də qənaətbəxş sistem alınmazdı. Ona görə ki, söylənilən fikirlərin çoxu hətta müəyyən kontekstdə çoxfunksiyalıdır» (5,59).

A.Qurbanova görə, «cəmiyyətdə dil üç mühüm funksiyayı yerinə yetirir: 1) İctimai-siyasi təcrübəni yaratmaq, ötürmək və mənimsəmək vasitəsi rolunu oynayır; 2) Kommunikasiya rolunda çıxış edir; 3) İntellektual fəaliyyət vasitəsi olur. Dilin həmin funksiyaları nitq prosesinin də istiqamətini müəyyənləşdirir» (4, 132).

Dilin funksiyaları ilə bağlı Q.V.Kolşanski, V.A.Avrorin və başqalarının təklif etdiyi sistemlər də vardır. Biz həmin modellərin heç də hamısına yox, əsasən, R.Yakobsonun təklif etdiyi sistemə istinad etməklə dilin funksiyalarını, onların ümumi səviyyəsini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Azərbaycan bədii dilinin etiket məkanında R.Yakobsonun təqdim etdiyi modellərin, demək olar ki, hamısına rast gəlinir. Deməli, dilin emotiv, konnotiv, referent, fatik kimi funksiyalarının reallaşmasında poetik dil bir vasitə kimi çıxış edir. Burada Ə.Rəcəbovun bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşür: «...hətta tarixi aspektdə də dilin ictimai (sosial) funksiyasını onun kommunikativ funksiyasına qarşı qoymaq olmaz. Dilin ictimai (sosial) funksiyaları insanın bu və ya digər dairədə fəaliyyətinin dilin kommunikativ funksiyası vasitəsilə konkret reallaşdırılmasından, həyata keçirilməsindən başqa bir şey deyildir» (5, 134).

Danışan və ya yazanın nitq predmetinə münasibət bildirməsi dilin emotiv funksiyasının başlıca vəzifəsidir. Bu tip funksiyada insanın hiss və həyəcanları, əhvali-ruhiyyəni ifadə olunur. Nitq etiketi – mövcud mədəniyyətin qəbul edilmiş dəyərlərinin situasiyaya müvafiq formasına, məzmununa, sırasına, xüsusiyyətinə qoyulan tələblərin məcmusudur. Adamlar onları əhatə edənlərlə ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə

edirlər ki, onların böyük bir qismini mədəni danışığın etiketləri təşkil edir [2,22]. Nitq kontaktı zamanı məndə (replikada) məzmun hissəsi hamı üçün ümumi olur. - No dedin, xala? (uşaq deyir) - No deyirsən, özüm? (ər və arvad deyir) - Nədir, əmiöglü? (cavan oğlan deyir) - No deyirsən, a yoldaş? və s.

Nitq mədəniyyəti dedikdə, nitq əlaqənin təməlzəyici qaydaları, həmsöhbətlər arasında lazım olan şərtəki əlaqənin yaradılması, saxlanılması və kəsilməsi üçün qəbul edilmiş ünsiyyət üçün sabit və dəyişməz, milli xüsusiyyətli stereotip sistem nəzərdə tutulur. Nitq etiketinə, xüsusən onu «nəzakətli» edən, ünsiyyətin müxtəlif formalarında istifadə edilən salamlaşma, xahiş, üzrəmə zamani işlədilmə söz və ifadələr aiddir. Nitq etiketinin öyrənilməsi dilçilik, mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi, etnoqrafiya, ölkəşünaslıq, psixologiya və s. humanitar fənlər arasında xüsusi yer tutur» [6,63].

Nitq etiketi geniş mənada hər hansı bir ünsiyyət prosesini xarakterizə edir. Buna görə də nitq etiketi nitq ünsiyyətindəki formullara bağlıdır. Həmin postulatlar kommunikasiyada iştirak edənlər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin mümkün və uğurlu olmasını təmin edir. Məsələn, keyfiyyət postulatları məlumatın yanlış, və yaxud, əsassız olmamasını, kəmiyyət postulatları isə məlumatın nə qısa, nə də geniş olmasını səciyyələndirir.

Postulatlardan birinin və ya bir neçəsinin pozulması kommunikasiyanın uğursuzluğuna gətirib çıxarır. Digər mühüm tələblər – məsələn, nəzakətlik (hər bir məlumat nəzakətli, ədəbli olmalıdır) bəzi tədqiqatçılar tərəfindən nəzərə alınmır, çünki ünsiyyətin əsas vəzifəsi informasiyanın somərəli ötürülməsidir. Məsələn bu cür qoyulması nitq etiketinin tələblərinə uğurlu kommunikasiya üçün lazımı şərt kimi götürülür. Bu tələblər, xüsusən, digər məlumatlar üçün əhəmiyyətlidir. Onların əhəmiyyəti şəxslərarası əlaqənin yaradılması və dinliyicinin diqqətinin cəlb edilməsindən ibarətdir. Bu cür vəziyyət yarandıqda nəzakət postulatlarının ön planda olması labüddür. Nəzakətli danışmaq, eləcə də onu tamamlayan hərəkətlər də başqa normalar kimi müəyyən sistemə malikdir. Bura nitqin müraciət, dinləmə, sualvermə, söhbətə qoşulma, suala cavabvermə, şad və bəd xəbəri çatdırma və s. qaydaları kimi komponentlər daxildir. Nəzakətli nitq, hərəkət, davranış, mədəniyyətimizin çox mühüm amillərindədir. Bu hərəkətlər şəxsiyyətə münasibətlərin tənzimlənməsi və inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, insanların mədəniyyətinin və mədəniyyətinin ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Müstəqillik qazandıqımız, adamların öz ana dilində ünsiyyət saxladığı indiki dövrdə nəzakətli danışmaq qaydalarına əməl etmək xüsusilə vacib sayılır. Vətənimizi, ölkəmizi, xalqımızı sivil, mədəni bir ölkə, xalq kimi dünyaya tanımaqda digər amillərlə yanaşı, mədəni danışığın yüksək nitq mədəniyyətinin də rolu böyükdür.

Adamlar həmişə, hər yerdə mədəni ünsiyyətdə, nəzakətli danışığına görə tədqir olunmuş, müsahibinin nəzakətli sözləri, ifadələri ilə mükafatlandırılmışdır.

Ədibin əsası sözdür. Gözəl söz söyləyə bilən, şərafət çatar (M.Kaşgari) Nitq ünsiyyətində digər ifadələr ünsiyyət mövzusunun kədrli və yaxud, xüsusi xarakterli olmasından asılıdır. Ünsiyyət məkanı ilə bağlı spesifik etiket qaydaları da mövcuddur (süfrə başında, müşavirədə və s.)

Nitq etiketi kimi müraciətlər aşağıdakı kommunikasiya funksiyalarını daşıyır: həmsöhbətlər arasında əlaqənin yaradılması və adresatın diqqətini cəlb etmək.

Baş verən ünsiyyətin statusunu müəyyən etmək (işgüzar, rəsmi, qeyri-rəsmi və s.) ünsiyyət üçün münasib şərait yaradır və dinliyicini müsbət təsir göstərir.

Nitq etiket formaları kommunikativ akta yeni məzmunna, məntiqə malik informasiya gətirmir. Nitq etiketləri tamam başqa, kontaktyaradıcı informasiya daşıyır. Əgər «Salam, cənablar!», yaxud «Privet, qaçaq!» deyilsə, deməli, adresat öz sosial statusunu təqdim etmiş olur.

Dil milli mədəniyyətin vacib elementidir. Hər bir dildə müəyyən ünsiyyət qaydaları mövcuddur. Nitq etiketi cəmiyyətdə hansı üçün vacib olan nitq davranışı formullarıdır. Nitq etiketi stereotip ifadələrdən, sabit formullardan ibarətdir. Ən geniş yayılmış nitq etiketlərindən biri də müraciətlərdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan bədii dilində də müraciətlər, adətən, adresatın mənsub olduğu sosial rol, qohumluq-yaxınlıq dərəcəsini, yaş xüsusiyyətlərini göstərir. Nitq etiketi dedikdə, milli spesifik sabit formulların mikrosistemi nəzərdə tutulur. Müraciətlər kommunikasiya aktının ən sabit və fəal formalarının birində – dialoqda özünü göstərir.

Müraciətlər nitq etiketi kimi kommunikativ aktda, ilk növbədə, sosial-ictimai münasibətləri əks etdirir. Hər bir cəmiyyət müraciətlərin tarixən həmişə eyni məna və funksiyada işlənməsində maraqlıdır. Hər bir müraciət müəyyən situasiyalarda, müəyyən kommunikasiya aktında işlənilir.

Folklorumuzda müraciət formulları geniş yayılmışdır. Lirik qəhrəman ya konkret təəffüqabilinə, yəni ikinci şəxsə, təənnüm obyektinə, ya şahidlik edən kənar, üçüncü şəxslərə, ya da məcazi adresatlara (müccirəd anlayışlar, əşyalar, təbii obyektləri və s.) müraciət edə bilər. İkinci şəxsə, yəni, təəffüqabilinə müraciət xalq şeirində geniş yayılmış nitq forması olaraq, birbaşa ünsiyyət prosesi yaradır.

Qeyd etmək ki, ikinci şəxsə müraciət formal olaraq, adətən, monoloji nitq formasında olsa da, dialoji mahiyyət kəsb edir, xalq şeirində çoxsəsliliyin əlaməti olan bu cəhət həm lirik növün, həm də şifahi yaradıcılığın tipologiyasına uyğundur.

Təənnüm obyektinə müraciət ya ümumi şəkildə, ya konkret prototipə ünvanlanan nitq kimi gerçəkləşə bilər:

«Sevdiciyim, hanı gözəllər xanı?

Güzarımız sizin otağa düşdü.

Buyursan fərmanı, alallar canı,

Püsk atdıq, can səna sadağa düşdü.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında evin keşişi öz xanımına çox incə nəzakət qaydalarına əməl edərək müraciət edir. Hətta ən ağır, çətin sözü belə deməyə başlayanada bu nəzakət qaydalarını unutmur, xanımını əziz tutur, onu hər zaman yüksək saxlayır.

Dirsə xan evinə gəldi. Çağırır xanımına soylar, gözəlim, xanım, nə soylar?

Bər göldil, başım baxtı, evim taxtı,

Evdən çıxub yürüyəndə səli boylum!

Topuğunda sarmaşanda qara saçlum,

Quru lu yaya bənzər çatma qaşlum!

Qoşa badam sığmayan dar ağız lum

Güz altında bənzər al yanaqlum,

Qanunum, verəgim, döləgüm,

Görmüsen, nələr oldi?!

Əslində Dirsə xan xanımına heç də müsbət fikir söyləməyə gəlməmişdir? Onun xanımına deyəcəyi sözlər, Bayandur xanın ona qarşı həqarətli hərəkətlərindənədir. Dirsə xanın qəlbini qirilmiş, fikri dağılmış, qanı qaralmışdır. Lakin buna baxmayaraq xanımına, müraciət nə qədər nəzakətli, nə qədər incə səslənir. Yüksək etik normalara söykənmə var bu müraciətdə. Bütün bunlar ta qədimdən türklərin, azərbaycanlıların bir xalq kimi həmişə zəngin, etik nitq normalarına əməl etdiyi anlamına gəlir.

Bədii əsərlərdə işlənan müraciət etiketləri əslində xalq danışq dilinin bazis nümunəsidir. Hər bir bədii əsərdə işlənan müraciət etiketlərinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, dilimizdə zəngin müraciət formaları özünəməxsusluğu ilə seçilir.

İ.Şixlının əsərlərində, xüsusən, «Dəli Kür» romanında müraciətlərin funksiyasını qısa

da olsa, nəzərdən keçirək. Birincisi, bu, müraciətlərin bir nitq etiketi kimi nə qədər geniş semantik potensiala malik olduğunu əks etdirir. İkincisi, İ.Şixli yaradıcılığında müraciətlərin öyrənilməsi dövrün etnospsixoloji durumunu, etiket situasiyalarını araşdırmağa imkan verir. Bu mənada maraqlı bir cəhət ortaya çıxır – müraciətlərin paradigmatıyaradıcı xarakteri ardıcıl üslubi sərəya düzülərək, müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir.

Personajların dilində müraciətlərin ən geniş yayılmış funksiyalarından biri, sosial-sinfi mənsubluğun (həm adresantlarda, həm də adresatlarda) göstəricisi kimi emosional-üslubi istifadəsidir: «- Bağışlayın, cənab, adımıza da bilirmirəm.

- Aleksey Osipoviç.

- Demək, russunuz?»

Müraciət formaları sosial-dini və etnik işarəyə çevrilir: «Ey, rus Əhməd, bildirçin mənimdi, mən vurmuşam...»

Kasıb köndlilərin nitqində bir-birilə söhbət edərəkən dayı, əmi, qardaş, və s. müraciətlərə tez-tez rast gəlinir. Məsələn: «Bərkəllah, qardaşoğlu yaxşı cavab verdin...» Varlı bəylərin dilində rəsmi müraciətlər geniş yayılmışdır.

Müraciət formaları müxtəlif tipli emosional-ekspressiv mənalara: yekəxanalıq, tələbbürlük, kinaya, nifrət və s. ifadə edən sözlər və söz birləşmələri üslubi funksiyalar yerinə yetirir. Bütün bu müraciətlərdə faktiki (əlaqəyaradan), emotiv (ekspressiv), direktiv (praqmatik, ritorik) funksiyalar (birinin üstünlüyü ilə) bir yerə qarışır.

Cahandar ağanın nökrələrə, cavanlara müraciətlərini nəzərdən keçirmək maraqlı olardı: «- Ay uşaq, kim var, tez olun, su götürün. - A bala, get o atın çidarını al, bura götür!» Və yaxud, digər əsərlərdə: «A gədə, soruş görək səhərdə nə var». (A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri).

Kasıbların öz uşaqlarına müraciətləri müəyyən qədər başqa çalar kəsb edir: «- Ay qırışmal, bilirəm, acıqlısan, amma sarsaqqlama.»

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Şixlının romanlarında müraciətlərin başqa bir xüsusiyyəti də nəzərə çarpır. Bu, diləndə götürülmüş cümlənin mübtədasiının subyektin cümlə qavrayışının subyekti ilə, nitq-müraciət adresatı ilə əvəzlənməsidir. Burada agentiv-referensial mənanın vokativ-praqmatik funksiya ilə əvəzlənməsi baş verir.

Konkret nitq situasiyasında müraciət adresatı-ışarə obyektini («sən») subyekt kimi çıxış edir, ancaq subyektiv-predikat münasibətləri, propozisiya onun predikatı kimi, yəni danışanın göstərilən subyektdə şamil olunan əlaməti kimi çıxış edir. Bu zaman propozisiya subyekti bütün deyimin mövqeyinə keçir. Deyimlərin qeyri-adi məzmunun yaratdığı xüsusi üslubi atmosfer – əks (kontrast) mənalı sözlərin birləşməsi diqqət çəkir.

Maraqlıdır ki, bəzən dialoqların stilizasiyası prosesinin effektivliyi üçün müraciətlərdə «sən» ikinci şəxs əvəzliyinin «o» üçüncü şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənməsi baş verir.

«Əyə»/«ayə», «ə» müraciət formaları (Gəncə-Qazax, Borçalı bölgəsi üçün səciyyəvi olan) mental davranış göstəricisi kimi çıxış edir: - Əyə, nə yaman ləngidin? - Əyə, Kazım, o nə adamdır ki, sözüünü danışsən? Ə, işində ol.

Bu cür müraciət etiketləri bədii əsərlərdə də geniş şəkildə işlənməklə müraciət sahibinin təbəqəsi, sosial durumu, mədəniyyəti (burada təbi ki, özündən razılıq, tələbbürlük, məna-məmonmlilik, yuxarıdan aşağıya baxmaq, özüni yaradıcılıq, özündən aşağı tutmaq və ya əksinə tay-tuş münasibəti, yaxınlıq və s.) və başqa bu kimi hallar öz əksini tapır. Budur, uşaqlar od qalayib üstündən atılıb düşür və səsləri gəldikcə bağırırldılar: Adə, adə vurrey! Adə, adə vurrey!

Adə, düzünü deyin, məni aldatmayın!

Müraciət etiketlərində «sən», «siz» əvəzlilikləri xüsusi adlar, qohumluq-dəğməliq münasibətləri bildirən şəxslərin adları (həmin rol üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi sözlər), eləcə

də, şəxslərin bu və digər əlamətlərini qabardan təsvir konstruksiyaları formul kimi çıxış edir. Diqqət cəlb etmək üçün aşağıdakı formullardan istifadə olunur: bağışlayın, üzr istəyirəm.

«Bağışlayın» etiketi tanış olmayan adama nəyisə soruşmaq, nəyəsə aydınlıq gətirmək və s. üçün edilən müraciət formalarından biridir. Bu formadan, adətən, avtobusdan düşərkən, teatrdə öz yerinə keçərkən istifadə olunur. Avtobusdan düşərkən, yolu keçərkən, ekskalatorda ötüb keçmək istəyərkən müasir dövrdə çox zaman «İcazə verin» müraciət etiketindən istifadə olunur.

- Bağışlayın, xanım, siz o qızı gördünüzümü? (S.Vəliyev)

Yaxud da bir söz demək, sözü başlamaq, çıxış etmək üçün də «icazə verin», «izin verin» kimi müraciət etiketindən istifadə olunur.

Diqqəti cəlb edən müraciət formulları ünsiyyət situasiyasından, adresantin və adresatın yaş fərqiindən və sosial durumundan asılı olaraq differensiallaşır. Azərbaycan dilində müraciət formulu rolunda «sən» və «siz» əvəzliliklərindən istifadə edilir. Siz əvəzliyi hörmət əlaməti, ya da tanış olmayan adama müraciət forması kimi istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, «siz», «sən» formulları nitq etiketinin bütün tematik qrupları üzrə differensiallaşır.

Bir dəfə ona: - Gəlin, - dedim, - bir-birimizə «sən» deyək. AXI ÇOXOLDAN TANIŞAQ.

- Üzr istəyirəm... Bağışlayın, siz Allah. Elə bilməyən ki, mən telefon xuliqanlarındanam. (Anar. Dantenin yubileyi)

- Bağışlayın, siz deyə bilərsiniz (deyə bilməzsiniz)? - Üzr istəyirəm, siz bilirsiniz? (bilərsiniz)...

Həmin formullar kiməsə sual verəndə təbiiq olunur və «narahət etdiyinə görə üzr istəmək» mənasındadır: Bağışlayın, universitetə necə getmək olar?

Yaşlı və orta nəslin nitqində sualdan və ya xahişdən öncə, bir qayda olaraq, aşağıdakı ifadələr işlənir: «Zəhmət olmasa...»

Həmin müraciətlər müəssisələrdə, səhər küçələrində səslənir. Çox zaman tələbə gənclər bir-birinə adları ilə, ya da «uşaqlar» - deyər, müraciət edirlər. Valideynlərə və qohum-əqrəbaya neytral müraciətlər edilir.

Kişi əhalisinin nitqində familiar müraciətlər geniş təqdim olunur: Eloğlu, əmoğlu, bacıoğlu, qardaşoğlu, xala oğlu.

«- Buyur, bacıoğlu». «- Məni sizin kəndə mühazirə oxumağa göndəriblər.» (İ.Sıxı. «Dəli Kür») «- Xala oğlu, mən o gün, doğrudan da, çox səhnə danışdım» (S.Vəliyev) «Ay rəhmətlik oğlu, bilmirsiniz ki, gəyən iki daş düşsə, biri yoxsulun başına dəyər?!»

Həmin müraciətlər qrupunda cavab replikaları ünsiyyət situasiyası ilə əlaqədardır. Rəsmi şərəitdə bu cavab replikalarından istifadə olunur: «Bəli! Buyurun! Eşidirəm! Dinləyirəm! Qulağım sizdədir! Can! Ay can!»

Neytral müraciətlərə cavab reaksiyaları: Bəli! Hə! Nə? Nədir?

Azərbaycan dilində çoxlu müraciətlər var ki, ekspressivliyi ilə diqqət cəlb edir: Baba! Babacan! Nənə! Nənəcan! Ata! Atacan! Ana! Anacan! Əmi! Əmican! Balası! Qadası!

«- Hansı qızı, xalacan? - Əmican, məni yerə qoy, məşallah ağırəm, sən də, əmican, məşallah, çox qocasan». (Ə.Məmmədov. Hekayələr)

* Anacan, narahət olma! Tez qayıdaram, anacan! (S.Vəliyev. Seçilmiş əsərlər).

Nitq etiket vahidlərində emosiya və mərasimliyi ifadə edən ekspressiv jestlər əksini tapır. Nitq etiket vahidləri, ilk növbədə, sabit tərkibli və stereotip sociyali klišelərdir, şablon ifadələrdir. Bəzi ünsiyyət stereotipləri nitqdən dilə keçmişdir.

Bu baxımdan müraciətlərin qrammatik sintaktik mahiyyəti, ifadə formaları maraqlıdır. Müraciət sintaktik hadisə kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Öz semantik-sintaktik strukturuna görə müraciətlər müəyyən situasiyanı əks etdirir.

Müraciətlər həmsöhbətə əlaqə yaratma vahidi kimi eynitipli situaset-funksional əlamətləri ilə nitq etiketi formullarından biridir, ona görə də onları qrammatik mahiyyəti eynidir.

Azərbaycan ədəbi dilində nitq ünsiyyətində ələ müraciətlər var ki, ritual nitq vahidləri ilə, əlaqə də, frazeoloji vahidlərlə («dərdis», «qadası» və s.) ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycanın Qərb bölgəsində (Qazax, Ağstafa, Borçalı) «dərdis» müraciət forması geniş yayılmışdır.

- Dərddən danışsın, qadını alım?

- Birdimi danışam dərdimi, dərdis? (İ.Sıxı. Əsərləri)

«Dərdis» - qadası, «dərddən alım», «qadan alım» deyimlərinin qısa formasıdır.

Danışıq leksikasından adətən «bacı», «xala», «əbi», «əmi», «əmi oğlu», «dayı», sən vaxt-lar isə yaşlı adamlara «ağsaqqal» - deyər, müraciət olunur və bu hal geniş yayılmışdır.

* Ay sağ ol, Korim dayı, - deyər fədalilərlər oturduqları yerdə tərpendilər və dərhal sakit olub gözəlirni ona dikdilər. (M.İbrahimovun. Seçilmiş əsərləri)

Kimisi müəyyən millətdən seçmək üçün təsviri konstruksiyalar - deskripsiyalardan istifadə olunur. Deskripsiyalar kim, kimdir sual əvəzlilikləri predikativə əhatə edir.

Yaşının diqqətini çəkəndə «sən» əvəzliyindən istifadə olunur:

- Sən bilərsən... - Sən deyə bilməzən...

Səbəb doğuran situasiyalardan «Soruşmaq olar?», «Olar sual verim?», «Demək ayıb olmasın» «Sizə bir sual vermək olar?» istifadə olunur. «Demək ayıb olmasın, bu vaxt o tərəflərdə nə işiniz var?» (Anar. «Macal») nitqli xahişlər geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində adresantin replikasında «buyurun» formulu «sizin qulluğunuzda duraram» mənasını ifadə etməklə yanaşı, diqqəti ön plana çıxarır:

Nitq etiketləri formulları dialoqi vəhdətdə mövcud olduğundan stimül replika ilə yanaşı reaksiya-replikamı da nəzərdən keçirmək gərəkdir. Replika-stimuldan fərqli olaraq, replika-reaksiya daha çox sərbəst konstruksiyalara malikdir. Replika-reaksiyanın simasında adresantin xahişini yerinə yetirməsi və ya ondan imtina, ifadə edən daha tipik replikalar səciyyəvidir.

- Bilmirəm. - Deyər bilməzəm.

Bütün bu replikalarda diqqətçəkən funksiyasını - vokativ funksiyasını həmin replikalar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi sözlər yerinə yetirir. Bu müəyyən auditoriyalara ünvanlanmış müraciətlərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Tələbələr! Baylar! Yoldaşlar! Dostlar! Qardaşlar! Vətəndaşlar! Həmişəri! Eloğlular! və s.

Səvər. Qardaşlar, acam. Kömək edin! (C.Cabbarlı, Oqtay Eloğlu)

Xaspolat - Vətəndaşlar! Xüsusilə tələbə qardaşlar! Gənclərimiz bağrımdan qopan bu coşqun hissiyata hər kəs, xüsusilə səhnə işçiləri sevinirlər (C.Cabbarlı, Oqtay Eloğlu)

Rəşid. Salam, dostlar! Sizə bakılı qardaşlarımızdan salam götürmüşəm.

İldırım. Salam. Eloğlular! (A.Şaiq. Seçilmiş əsərləri)

Əksər hallarda bu müraciət etiketlərinin (dostlar, yoldaşlar, qardaşlar, bəylər, tələbələr, vətəndaşlar və s.) əvvəlinə «əziz», «hörmətli» komponentləri təyinləri əlavə olunur ki, bu da müraciət etiketinin daha da qüvvətli, fikri, diqqəti cəlb etmənin daha yüksək formasında işlənməsi ilə nəticələnir.

Oqtay. Əziz vətəndaşlarım! Mən və mənə qarşı bu hissiyati heç... fəqət məni sevdirən xalqımızın bir ideal kimi bəslədiyim bu günkü tərəqqisi... (C.Cabbarlı, Oqtay Eloğlu)

Sən vaxtlar «cənab, xanım, bəy» müraciətləri kütləvi informasiya vasitələrində, Milli Məclisdə, müxtəlif simpozium və konfranslarda norma kimi qəbul olunur.

Xaspolat. Cənablar, nə qədər acı bir xəbər də olsa, bildirməliyəm ki, aktrisa Tamara Panlova xəstə olduğundan, bu gecə oyun olmayacaqdır (Oqtay Eloğlu)

Daşdəmir. Seyid Hüseyin hüzürunə gəlmək istəyirəm

Xurşudbanu. Seyid Hüseyin yox, «cənab Seyid Hüseyin»

Daşdamir. Bağışlayın, Banu bəyim. Cənab sözü yadımdan çıxdı. ("Xurşudbanu Natəvan) Bəzən «cənab» sözü –etiketi kinayə məzmunu da ifadə edə bilər.

• Oh, narahat endirəm, bağışlayın cənab – deyər dükançı istehza ilə gülümsəyir – niyə şey alıb qərnizə dürtəndə yaxşı idi, pul verəndə yox (S.Vəliyev. Seçilmiş əsərləri).

Yuxarıdakı cümlənin məzmunundan aydın olur ki, "cənab" –müraciət etiketi burada kinayə formasında işlənmişdir. Azərbaycan dilində işlənən müraciət etikətlərinin, demək olar ki, əksəriyyəti haqiqi mənə ilə yanaşı yaranan vəziyyətlə bağlı mənfi çalar aspektində də işlənə bilər!

Əvvəldə qeyd etdik ki, personajların dilində müraciətlərin ən geniş yayılmış funksiyalarından biri, sosial-sınıf mənsubluğun (həm adresantlarda, həm də adresatlarda) göstəricisi kimi emosional-üslubi istifadəsidir. Lakin bəzən elə olur ki, yüksək təbəqə nümayəndələrinin müraciət formaları dialoqun məzmununa görə dəyişə bilər. Adresat adresanta ali etikət forması ilə müraciət etdiyi halda, hər hansı bir mövzunun həlli zamanı adresantın cavabı adresatı qane etmədikdə və ya əsəbiləşdikdə, adresat əvvəlki müraciət- ali (rəsmi) müraciət etiketini qeyri-rəsmi, nəzakətsizlik ifadə edən müraciət etiketi ilə əvəz etmiş olur. Bu da təbii ki, adresatla adresantın dialoqu zamanı yaranan münasibətlə bağlı olaraq dəyişir. Buna nümunə olaraq İ.Əfəndiyevin "Xurşudbanu Natəvan" pyesində Xurşudbanu ilə Məliküldövlə arasında olan dialoqa diqqət yetirək.

Məliküldövlə - İltifatınıza qarşı mütləqəkkirəm, banu bəyim həzrətləri. Bu səhər sizin təzə saldığınızı bağda əlahəzrət vəlihödə seyrə çıxmışdıq. Oradakı dilruba güllər, çiçəklər mənə Təbrizdəki bağçamızı xatırlatdı.

Xurşudbanu- Məgər siz Təbrizdəsiniz?

Məliküldövlə - Bəli, mən azərbaycanlıyam. Əsil adım da Mirzə Kərimdir.

Xurşudbanu. Aydındır... Mənə nə qulluğunuz vardı, Cənab Məliküldövlə!

Məliküldövlə - Banu bəyim həzrətləri! Siz ağıllı bir qadın olduğunuz üçün mən heç bir müqəddimə şüru etmədən birbaşa mətəbə keçirəm.

Xurşudbanu. Buyurun!

Məliküldövlə. İran taxtının vəliəhdi şahzadə həzrətləri sizinlə izdivac təmənnasındadır.

Xurşudbanu. Məgər otuz iki hərəm şahzadə həzrətlərinə kifayət deyil?

Məliküldövlə. Vəliəhd həzrətləri sizi, necə ki, fəvqəladə əqil sahibi bir xanım, taxt-tacə varislik ixtiyar ilə baş hürim etmək fikrindədir.

Xurşudbanu - O... nə böyük iltifat! Cənab Məliküldövlə, siz necə ki,bizim azərbaycanlımız, soruşuram: bəs belə bir izdivaca siz özünü necə baxardınız?

Məliküldövlə - Banu bəyim, əlbəttə ki, neçə min illik tarixə malik İran səltənətilə qohum olmaq biz azərbaycanlılar üçün xoşbəxtlik olar. Lakin babanız İbrahim xan ağıllı bir dövlət xadimi olduğu üçün hələ o vaxt bunu düşünüb qızı Ağabəyim ağanı Fətəli şahə vermmişdi. Ağabəyim ağa da dərin zəka sahibi olduğu üçün şah onu baş hərəm, yəni Şahbanu təyin etmişdi. Mühüm dövlət məsələlərini onunla məsləhətləşirdi.

Xurşudbanu- İbrahim xan İran şahının etibarını qazanmaq üçün gözəl qızı Ağabəyim ağanı ona bir növ girov vermişdi. Bu xan babamın bağışlanmaz günahı idi.

Məliküldövlə- Banu bəyim, dini- İslam yer üzündəki bütün müsəlmanların birliyidir. Bilirsiniz ki, məmləkəti- Azərbaycan iki böyük dövlətlərdən birinə iltica etmişdir. Belə bir dövlət isə, əlbəttə ki, dini dimimizdən olan böyük İran səltənətidir.

Xurşudbanu- Əgər İran şahları öz dini qardaşlarının qədrini bildirdilərsə, nə üçün qoşun çəkib Azərbaycan əhalisinin əlsiz-ayaqsızlarını qılıncdan keçirirdilər? Nə üçün sizin vəlinəmətiniz vəliəhd Cənubi Azərbaycana divan tuturdu? Nə üçün İran şahları Cənubi azərbaycanlıların dilini, milli hüququnu ələndən alıb, onları öz içerisində əritmək istəyirlər?!

Məliküldövlə. Banu bəyim! Sizi inandırırım ki, İran hökmdarının bizi farslaşdırmaq siyasəti biz azərbaycanlıların xoşbəxtliyidir!

Xurşudbanu- Xoşbəxtliyidir?

Məliküldövlə - Sübhəsiz, o zaman biz də farslarla bir hüquqda olarıq, dövlət işlərində onlarla bərabər iştirak edərik!

Xurşudbanu- Ona görə də siz əsl-i-nəcəbatınızı dəmb, Məliküldövlə olmusunuz?!

Məliküldövlə - Banu bəyim həzrətləri...

Xurşudbanu (son dərcə qəzəblə) - Tutmayın mənim adıml! Rədd ol, nökrə! Qab dibi yalayan nökrə, rədd ol!

Göründüyü kimi, Məliküldövlənin cavabları və onun vətəno olan xəyanəti Xurşudbanunu özündən çıxarır və dialoqun əvvəlində ünvanlanan "cənab" etiketi sonda tamamilə aşağı səviyyəli, təhqiramiz müraciət etiketinə (Qab dibi yalayan nökrə) çevrilir.

«Yoldaş» müraciət forması hələ də müəyyən qədər qalmaqdadır. «Hörmətli» epiteti geniş yayılmış təyindir. Beləliklə, qeyri-rəsmi şərəitdə geniş yayılmış müraciət problemi qismən qalmaqdadır və nitq etikətləri mədəniyyətinə yiyələnmə bu problemi tədricən aradan qaldıracaqdır.

- Yoldaş Kərəmov, öz işindən danış, - dedi. » (Ə.Hacızadə. Unutmaq olmur)

Yoldaş, cənab müraciət formaları soyad birləşməsinin köməyi ilə yaranan müraciətlərə işgüzar şərəitdə daha çox rast gəlinir.

«- Salam, yoldaş Mehdiyev, - dedi - açılışda siz də olmalısınız». (V.Babanlı. Seçilmiş əsərləri)

«Yoldaş», «yoldaşlar» müraciət forması keçmiş Sovetlər dövründə daha intensiv işlənmişdir. Bunu o dövrün ekran-efir, mətbuat, kino və s. materialları da sübut edir. Ancaq son dövr müstəqillik illərində «yoldaş» ifadəsinin yerini «cənab» sözü tutmaqdadır. Özü də «cənab» ifadəsi daha çox rəsmi xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilində «xanım» sözü də müraciət forması kimi səciyyə kəsb edir. İnciləbə və sovet dönməsinə qədər bu söz, adətən, varlı xanımlara, bəylərin və s. həyat yoldaşlarına, qız övladlarına müraciətlərdə deyilirdi. İndi isə bu söz qadınlara nəzakətli müraciət forması kimi işlənir.

Dilimizdə «xanım» ifadəsindən, eyni zamanda, «həyat yoldaşı» mənasında da istifadə edilir. Məsələn: «Siz xanımınızı da bizim tədbirimizə gətirəsiniz, yaxşı olardı. (V.Babanlı. Seçilmiş əsərləri)

Bir çox hallarda kişi və qadına olunan müraciətlərdə fərqlər diqqəti çəkir. Ünsiyyət yaxınlığının dərəcəsi istifadə olunan müraciətləri fərqləndirir. Bunun əsasında doğma-yad», «tənis-yad» qarşıdurmaları dayanır. Məsələn, Solmaz xanım! Leyla xanım! - «Xanım, sizdən bir söz də soruşmaq istəyirəm». (İ.Fəhmi. Sənlə sözüüm)

Səxavət. Nurcan xanım, mən sizin talantınızla bərabər təvəzökarlığımızın da pərəstişkarıyım (İ.Əfəndiyevin. Seçilmiş əsərləri)

Bəzən də «qız» sözünün əvvəlinə «xanım» komponenti əlavə olunaraq müraciət etiketi kimi işlənir. Belə müraciət etiketinə gündəlik həyatda tez-tez rast gəlinir.

Xanım qız, mənimlə xəfiyyə idarəsinə gəlməlisiniz, inciməyin, vəzifəm belədir (S.Vəli yev. Seçilmiş əsərləri)

«Qız» müraciət formasının əvvəlinə «gözəl» sözünün əlavə edilməsi formasında yaranan müraciət etiketi də dövrümüz üçün işləkdir: «Gözəl qız, özünü üzmə. Qoy düşmənin ağlasın». (S.Vəliyev. «Seçilmiş əsərləri).

Azərbaycan dilində rəsmi müraciət forması kimi «müəllim» sözündən istifadə olunur. İstənilən vəzifəli, nüfuzlu şəxsin adına «müəllim» sözü artırmaqla müraciət etmək mümkündür.

Lakin, yeri gəldi-gəlmədi, hər kəsə müəllim – deyə, müraciət etmək düzgün sayılmazdı. K.Əliyev bununla bağlı yazır: «Qərribə bir dəb düşüb: vəzifəsindən, peşəsindən, ixtisasından asılı olmayaraq bütün kişilərə «müəllim» deyənlərin sayı çoxalıb. Hotta, iş o yera çatıb ki, televizor verilişlərində bəzən mühəndisə, aqronomda, baytara da «müəllim» deyirlər. Verilişlərin birində müxbir zoobaytara belə müraciət etdi: «Rəhim müəllim, qabaq xəstəliyinə qarşı mübarizəni necə təşkil etmişiniz? O da əvvəlcədən hazırlıdığı mətni oxuyanda bir sıra sözləri düzgün tələffüz etmədi, qrammtik səhvlərə yol verdi. Axı, «müəllim» anlayışı dərin biliyi, elmi işi, mükəmməl savadı özündə ehtiva edir. Əsl müəllim nümunəvi, ibrətamiz bir şəxsiyyətdir, mədəniyyəti də, elmi də, savadı da ondan öyrənirlər! Zoobaytara və buna bənzər peşə sahiblərinə, hətta dəlləyə «müəllim» deyə, müraciət etməyiniz əsl müəllimi gözədən, nüfuzdan salırmı? (3,23). N.Abdullayev isə yerli-yersiz “müəllim” müraciətindən istifadə münasibətini bildirərək yazır: “Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “müəllim” müraciət formasından bəzən uyğun olmayan məqamlarda yersiz istifadə olunur, işindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq istənilən adama bu adla müraciət edilir. Məsələn, Azərbaycanca yayımlanan telekanalları verilişlərinin birində demək olar ki, hamıya “müəllim” deyə müraciət olunur. Sənişin qatarında bələdçi işləyən Səfər adlı bir nəfərin mənzil problemi ilə bağlı məsələni müzakirəyə çıxarılmışdı. Aparıcı “Səfər müəllim” deyə dəfərlərə ona müraciət edirdi. Belə uyğunsuz müraciət həmin sözün ehtiva etdiyi mənaya məzmunu, şübhəsiz ki, xələf gətirir, tamaşaçını, dinləyicisini narazı salır”. (1,219).

Abı tab gətirməyib nəhayət dedi:

• Yaxşı, bir de görüm sən Məcid deyilsənmi?

O, Abıya baxıb yavaşca dedi:- SSS... məni belə çağırma, eşidən olar. Məna hər yerdə “Məcid müəllim” deyə müraciət edirlər (S.Vəliyev)

Ünsiyyət prosesində kommunikasiya aktının iştirakçıları şəraitin səciyyəsinə, kommunikaantların əlamətlərindən (cinsi, yaşı, ictimai vəziyyəti, qohumluq və ya tanışlıq əlaqələri və s.) asılı olaraq, yəni kimin, nə zaman harada, kiminlə danışmasından asılı olaraq, habelə ifadə edilən fikrin, müraciətin funksiyasından asılı olaraq müəyyən leksik vasitələrdən istifadə olunur.

Övlad müraciətlərdə qohumluq bildirən sözlərdən istifadə olunur. Gündəlik həyatda və bədii nümunələrimizdə övlad müraciətdə çox vaxt “oğul”, “oğlum”, “qızım”, “balam”, “əziz balam”, “əziz oğlum”, “əziz qızım” və s. müraciət formasından istifadə olunur.

Oğuz cəmiyyətində ata-ana ilə övlad arasında əl bir mükəmməl etik-mənəvi münasibət mövcuddur ki, bu müraciət sistemində özünü bürüzə verir.

Ümumiyyətlə, orta əsrlər türk cəmiyyətində olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»da da ata-ana ilə övlad münasibətləri sistemində əsas yeri ata-oğul münasibətləri tutur. Ona görə də atanın oğula, oğulun ataya müraciətləri «Kitabi-Dədə Qorqud»da xüsusilə zəngin, rəngarəng və diqqətçəkəndir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da atanın oğula müraciət formaları, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: «Oğul!, Ay oğul, Qulunum oğul! Arslanım oğul! Canım oğul!»

Oğlunun ataya müraciət bir qədər rəsmi səslənir: «Baba! Ağ saqqallı əziz baba! Babam! A bəg baba! Xanım baba! Ağ saqqallı əziz izzətli baba! Canım baba!»

«Uruz atası Qazan xana: - Ağam Qazan! Ağam Qazan!»

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda kişinin qadına, qadının kişiyyə, yaxud sevgililərin, bəşikəsmə və nişanlıların bir-birinə müraciəti yüksək məhəbbətlə yanaşı, ondan daha yüksək olan sosial-mənəvi, ictimai-etik məsuliyyət ifadə etməklə orta əsrlər türk epos təfəkkürünün ideya-estetik imkanlarını nümayiş etdirir (2, 23).

Xatunu Bəkilə «bəg yigidi», Bəkil isə xatununa «görlüm» – deyə, müraciət edir.

Selcan xatunun Qanturalıya müraciəti qadının kişiyyə münasibətindən çox, igidin igidi

müraciətini xatırladı: Yigidi! Hey yigidi, bəg yigidi! Bəg yigidi!»

Sevgilisinə qəzəblənmiş qız ona «qavat oğlu qavat» – deyə, müraciət etdiyi kimi, sevgilisinə qəzəblənmiş igid də ona «məra, qavat qızı!» – deyə, müraciət etməli olur.

Dinləyiciyə müraciət, dinləyicini nitqi anlamğa təhrik etmək məqsədinin güdülməsi dilin apelyativ funksiyasına aid edilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da dilin apelyativ funksiyası müşahidə olunan parçalar çoxdur. Onlardan yalnız birini təqdim edirik:

«Atamdan yəgrək qayın ata!

Anamdan yəgrək qayın ana!

Qaytabanın buğrası ürki gedər,

Sarvan ögin aldı, döndörəməz.

Qaraqay ayğırın ürki, gedər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı,
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270
3. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları. Bakı, 2001, 189 s.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II hissə. Bakı, Nurlan, 2004, 532 s.
5. Rəcəbov Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
6. Шемякин Ф.Н. К вопросу об отношении слова и наглядного образа. /Цвет и его названия/. Известия АПН РСФСР. Вып. 113., 1960, с.118-126.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
terane.nagiyeva.79@mail.ru

Tarana Nagiyeva

THE REFERENSE IS LIKE THE EMOTIONAL VALUATION FUNCTION OF THE DISPLAY TAG

People communicate with those who use a number of phrases used by the majority for different purposes, most of them are the tags of cultural expressions. One of the most widespread speech tags is the appeals. As in other languages, appeals in the artistic languages of of Azerbaijan, usually refer to the social role of the addressee, the degree of affinity, age.

Keywords: appeal, speech, tag, communication, situational

Тарана Нагиева

ОБРАЩЕНИЕ-КАК ФУНКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ЦЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА

Люди общаются с теми, кто их охватывает, используя различные фразы, которые используются большинством для различных целей, большинство из них помечены как выражения культуры. Одним из самых распространенных речевых этикетов является обращение. Как и на других языках, обращения на художественном языке Азербайджана обычно по-

казывают социальную роль адресата, степень родства, возраст.

Ключевые слова: обращение, речь, метка, общение, ситуационный

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: İlk variant 05.04.2019

Son variant 24.06.2019